

Konstytucje wolnych miast Europy w latach 1806–1954. Teksty źródłowe

Abstract

Constitutions of Selected European Free Cities 1806–1954. Source Texts

Recently, two monographs have been published that are directly related to the research topic. The purpose of their writing was to supplement the existing Polish and European literature concerning the political history and organization of those European Free Cities which significantly influenced the development of the political and socio-economic relations of the continent over 150 years of the nineteenth and twentieth centuries. Closer attention to the above-mentioned subject has become urgent, especially due to the lack of relevant studies in European literature, which has been examined only fragmentarily. The emergence of free cities, sometimes also referred to as “countries” in Europe, was, of course, with the exception of Germany, mainly the effect of inter-empire or inter-state cooperation in order to prevent political and national conflicts by establishing a new European order to prevent such conflicts in the future (such as at the Vienna Congress, and Versailles and Potsdam). As it turned out, the adopted decisions were temporary, and their durations lasted from several to several dozen years. Each of them promulgated their own constitution at that time, the texts of which will be published in a separate publication.

Keywords: constitution, free city, source

Słowa kluczowe: ustrój, wolne miasto, źródło

Niedawno ukazały się dwie monografie mojego autorstwa mające bezpośredni związek z zasygnalizowanym zamierzeniem badawczym. Są to: *Ustrój konstytucyjny i sądowy Napoleońskiego (1807–1814) i Wersalskiego (1920–1933) Wolnego Miasta Gdańska w rozwoju prawnohistoryczno-porównawczym* (Gdańsk 2017) oraz *Ustrój konstytucyjny wolnych miast (państw, terytoriów) Europy w latach 1806–1954. Studium prawnohistoryczno-porównawcze* (Warszawa 2018). Obie zostały sfinansowane ze środków pochodzących z przyznanego mi w 2015 r. grantu Narodowego Centrum Nauki. Celem ich napisania było uzupełnienie piśmiennictwa zarówno polskiego, jak i europejskiego w zakresie niewielkiej jak dotychczas wiedzy na temat dziejów politycznych oraz or-

ganizacji władz wolnych miast Europy. Tworu instytucjonalnego, który w znaczącym stopniu skutecznie wpływał na rozwój stosunków polityczno-społeczno-gospodarczych kontynentu przez 150 lat XIX i XX w. Bliższe zainteresowanie tą tematyką stało się sprawą pilną, zwłaszcza że brakuje stosownych opracowań w literaturze europejskiej, zbadano ją jedynie fragmentarycznie, co zresztą potwierdziły recenzje tych monografii, które ukazały się w fachowych czasopismach prawnohistorycznych.

U schyłku średniowiecza w rozdrobnionej Rzeszy od 130 do 138 miast posiadało bezpośrednio cesarską. Na początku XVI w. ich liczba zmniejszyła się do 85, a po zakończeniu pokoju westfalskiego (1648) do 65, by w końcu XVIII w. liczyć 51. Ich ostateczną likwidację, jak również zniesienie rozdrobnienia feudalnego, zapoczątkował jednak dopiero cesarz Napoleon Bonaparte. Proces ten nazwano mediatyzacją. W 1803 r. pozostawił on ich już tylko sześć (Augsburg, Frankfurt n. Main, Norymberga, Lubeka, Hamburg i Brema). Kiedy w 1806 r. utworzono pod hegemonią Francji Związek Reński, konfederację 16 państw niemieckich, trzy pierwsze zostały zniesione, trzy ostatnie zaś (hanzeatyckie), pozostając poza nim, w rzeczywistości stały się sprzymierzeńcami cesarza, chociaż formalnie zachowały neutralną samodzielność. Nie trwała ona jednak długo, gdyż w 1810 r. państwa te weszły w skład nowo utworzonych na obszarze północnych Niemiec trzech nowych departamentów francuskich. Ich poprzedni status przywrócono im w utworzonym w 1815 r. Związku Niemieckim. Dołączył też wtedy do nich Frankfurt n. Main, będący w latach 1806–1810 terytorium prymasa Niemiec, a później w okresie 1810–1813 Wielkim Księstwem¹.

Po 1815 r. w miastach hanzeatyckich przywrócono dawny ustrój, podejmując jednakże próby jego reformy. Do Wiosny Ludów (1848) były one jednak nieudane. W Hamburgu, od marca 1848 r. do grudnia 1849 r., istniało nawet kilka komisji konstytucyjnych, lecz ich projekt w styczniu 1850 r. został oddalony, podobnie jak kolejny z 1854 r. Ostatecznie konstytucję Hamburga uchwalono we wrześniu 1860 r., ze zmianami dostosowującymi jego ustrój do struktury utworzonej w 1871 r. II Rzeszy. Zmieniono ją w 1879 r. Składała się ze 103 artykułów, ujętych w ośmiu rozdziałach. W zakresie prawa wyborczego zrewidowano ją jeszcze w latach 1896 i 1906². Po utworzeniu Republiki Weimarskiej, w marcu 1919 r., uchwalono nową konstytucję, liczącą 70 artykułów, zebranych w dziewięciu rozdziałach. W okresie III Rzeszy rewidowano ją sześciokrotnie, wreszcie – na podstawie trzech aktów z lat 1937–1938 – ostatecznie w marcu 1938 r. zmieniono. Terytorium Hamburga liczyło w tym czasie 796 km² i zamieszkiwało je 1,22 mln mieszkańców³.

¹ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 18–33; Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, 444–58; Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, 130–56, 229–50, 295–324.

² Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 33–45; tekst oryginalny: *Verfassung der freien Hansestadt Hamburg vom 13. Oktober 1879*, w: *Hamburgische Gesetzsammlung*, 1879 oraz: *Verfassung der freien Hansestadt Hamburg*, Hamburg 1880, *geändert durch Gesetz vom 6. Juli 1888, vom 22. Juli 1894, vom 2. November 1896, vom 3. November 1913*; opisy zob. Dunkelberg, *Der Bürgerausschuß in der Verfassung*, 25–63, a wcześniej: Seelig, *Die geschichtliche Entwicklung*, 104–71; Reincke, *Hamburgs Geschichte*, 57–83, a także, chociaż niewiele: Klessmann, *Geschichte*, 434–8.

³ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 68–81; tekst oryg.: *Die Verfassung der freien Hansestadt Hamburg vom 7. Januar 1921*, w: *Hamburgisches Gesetz- und Verordnungsblatt 1921*, Nr 5; oraz Ruthenberg, *Verfassungsgesetze*, 102–113; opisy zob. Dunkelberg, *Der Bürgerausschuß in der Verfassung*, 68–71; oraz Maciejewski, „Konstytucja Wolnego i Hanzeatyckiego Miasta Hamburga” 801–12. W zapowia-

W Bremie pierwsze reformy ustroju miasta wprowadzono w 1814 r. Projekt nowej konstytucji nie wszedł jednak wtedy w życie. Kolejny przedstawiono w 1837 r. (101 artykułów), jego los był jednak podobny. W okresie Wiosny Ludów uchwalono wprawdzie w marcu 1849 r. nową konstytucję, lecz nie nadano jej wtedy mocy obowiązującej. Uczyniono to dopiero w lutym 1854 r., lecz w mocno zmienionej formie (125 paragrafów, ujętych w sześciu rozdziałach). Jej nową redakcję, już po utworzeniu II Rzeszy, ogłoszono w styczniu 1894 r.⁴ Z kolei w Republice Weimarskiej, kiedy to Brema stała się jej landem, kolejną konstytucję uchwalono w maju 1920 r. (89 paragrafów ujętych w pięciu rozdziałach), znosząc ją w 1933 r. ustawą o tymczasowym ujednoczeniu państwa. Brema zajmowała wtedy obszar 258 km² i liczyła 371 tys. mieszkańców⁵.

Wreszcie w Lubece do reformy jej dawnego ustroju przystąpiono w 1814 r., lecz pięć lat później całkowicie od niej odstąpiono. Powrócono do niej ponownie w latach czterdziestych XIX w. (dwa projekty z 1846 r.). W okresie Wiosny Ludów nową ich wersję przedstawiono w kwietniu 1848 r. Zrewidowano ją jednak już w październiku tego samego roku, lecz opublikowano dopiero w grudniu 1851 r. (100 paragrafów ujętych w trzech częściach). Zmieniono ją następnie w latach 1875–1907 (85 artykułów, cztery rozdziały)⁶. W okresie Republiki Weimarskiej nową konstytucję ogłoszono w maju 1920 r. (71 artykułów, ujętych w siedmiu rozdziałach). Wreszcie w 1933 r. Lubeka została włączona do Prus jako odrębny powiat miejski. Do tego czasu liczyła 298 km², które zamieszkiwało 136,4 tys. obywateli⁷.

Frankfurt n. Main natomiast do 1801 r. należał do grona terytoriów, które nie podlegały mediatyzacji. Jednakże w 1806 r. jego obszar dołączono do posiadłości arcykanclerza i prymasa Niemiec Karla Theodora von Dalberga, tworząc w ten sposób Wielkie Księstwo (1810), którego terytorium zajmowało 96 mil², a ludność liczyła 302 tys. mieszkańców. W tym samym roku nadał Wielkiemu Księstwu konstytucję, ujmując ją w formie patentu organizacyjnego, wzorowanego na konstytucji Królestwa West-

danym wydaniu tekstów konstytucji wolnych miast (państw, terytoriów) z lat 1806–1954 ukażą się polskie tłumaczenia następujących ustaw zasadniczych: Hamburga z 1879 r. i 1921 r., Bremy z 1854 r., zrewidowanej w 1894 r. i 1920 r., Lubeki z 1851 r., z lat 1875/1907 i 1920 r., projekty konstytucji Gdańska z lat 1807, 1808 i 1810 oraz dwa projekty z 1919 r., z 1920 r., a także konstytucja z 1922 r., Krakowa z lat 1815, 1818 i 1833, Fiume z 1920 r., Klajpedy z 1924 r., wreszcie Triestu z 1947 r.

⁴ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 84–101; tekst oryginalny w: Zacharia, *Der Deutschen Verfassungsgesetze der Gegenwart*, 1186–204; *Verfassung der freien Hansestadt Bremen. B. 21. Februar in der Bekanntmachung v. 1. Dezember 1894*, w: *Gesetzblatt der freien Hansestadt Bremen*, 1894; opisy w: Schwarzwälder, *Geschichte der freien Hansestadt Bremen*, 59–67, 140–3, 190–3, 216–8, 324–5.

⁵ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 201–11; tekst oryginalny *Verfassung der freien Hansestadt Bremen. Vom 18. Mai 1920*, w: *Gesetzblatt der Freien Hansestadt Bremen*, 1920, Nr 46 oraz Ruthenberg, *Verfassungsgesetze des Deutschen Reichs*, 90–101; opisy w: Schwarzwälder, *Geschichte der freien Hansestadt Bremen*, 266–291.

⁶ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 117–129; tekst oryginalny w: Zacharia, *Der Deutschen Verfassungsgesetze der Gegenwart*, 1121–1141, *Verfassung der freien Hansestadt Lübeck v. 7. April 1875 in der Bekanntmachung v. 2. Oktober 1907 mit den erfolgten Änderungen 1907*; opis w: Brückner, *Staats- und Verwaltungsrecht der freien und Hansestadt Lübeck, passim*; Krabbenhöft, *Verfassungsgeschichte der Hansestadt Lübeck*, 25–31; Bollmann, *Das Staatsrecht*, 7–12, 20–3.

⁷ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 129–136; tekst oryginalny *Lübeckischen Landesverfassung. Veröffentlicht am 23 Mai 1920*, w: *Sammlung der Lübeckischen Gesetze und Verordnungen 1920*, Nr 78; Ruthenberg, *Verfassungsgesetze des Deutschen Reichs*, 131–43; opis w: Krabbenhöft, *Verfassungsgeschichte der Hansestadt Lübeck*, 40–3; Maciejewski, „Krajowa Konstytucja”, 635–44.

falii, w którym panował brat Napoleona – Hieronim. W 1813 r. rozpoczęto w Księstwie? we Frankfurcie? reformy ustrojowe mające przywrócić mu ponownie status wolnego miasta, co oficjalnie ogłoszono w lipcu 1814 r. wraz z projektem jego konstytucji (trzy części, łącznie 105 paragrafów). Wiosną 1848 r. rozpoczęła się ogólnoniemiecka rola Frankfurtu, w którym zwołano Zgromadzenie Narodowe, mające zadecydować o przyszłej konstytucji zjednoczonego państwa, czego jednak nie udało się zrealizować. Dla samego miasta ważne było uchwalenie w lutym 1849 r. projektu jego nowej konstytucji, którego ostatecznie Senat Frankfurtu nie przyjął – zastąpiły go ustawy organizacyjne z lat 1853–1855. Jego samodzielność ustrojowa zakończyła się jednak w 1866 r, kiedy to miasto, po wojnie prusko-austriackiej, zostało włączone do Prus, tracąc tym samym status wolnego miasta⁸.

Równolegle w pierwszej połowie XIX w., podobnie jak w miastach niemieckich, zaczął się kształtować na ziemiach polskich ustrój konstytucyjny Napoleońskiego Wolnego Miasta Gdańska (1807–1814) uzupełniony o istnienie Wersalskiego Wolnego Miasta Gdańska (1920–1939) oraz Wolnego Miasta Krakowa (1815–1846).

Dla Gdańska u schyłku XVIII w. najważniejszym aktem prawnym był traktat rosyjsko-pruski ze stycznia 1793 r., przyznający miasto Prusom, pod których władztwem pozostawało do 1807 r. 7 lipca tegoż roku podpisano w Tylży traktat francusko-rosyjski, a dwa dni później francusko-pruski, w którym – zgodnie z jego art. XIV – Fryderyk Wilhelm zrzekł się Gdańska, na zawsze ustanawiając nad nim (art. XIX) protektorat Saksonii i Prus. Nie zadowolilo to jednak ani cesarza, ani delegacji gdańskiej, stąd też 13 lipca podpisano poufny traktat francusko-gdański. Na jego podstawie miasto stało się wolne i niepodległe, w którym obowiązywać miał ustrój i prawo sprzed 1793 r. W sumie jego ludność liczyła wtedy ok. 80 tys. mieszkańców, a obszar wynosił ok. 600 km². W tym okresie władze w Gdańsku możemy podzielić na francuskie (gubernator gen. Jean Rapp i rezydent Nicolas Massias) oraz gdańskie (Senat, który zastąpił dawną radę, oraz ława miejska i III Ordynek). W przyszłości miano uchwalić konstytucję. Ostatecznie stworzono trzy jej projekty. Pierwszy, z 1807 r., był dziełem Senatu. Nawiązywał on do dawnego ustroju Gdańska. Składał się ze wstępu oraz 12 artykułów. Propozycja posiadała jedynie walor historyczny. Projekt drugi stworzył rezydent Senatu Gottlieb Hufeland. Liczył on 121 artykułów i wzorował się na francuskiej konstytucji konsularnej z 1799 r. Powstał w 1808 r. Wiele uwag krytycznych zgłosił wobec niego rezydent Gdańska w Paryżu, Georg Nicolaus Kahlen. Ostatecznie francuski minister spraw zagranicznych Jean-Baptiste Nompère de Champagny odłożył go z ostrożności *ad acta*. Trzeci projekt przedstawił wspomniany już francuski rezydent miasta, M. Massias, w marcu 1810 r. Projekt składał się zaledwie z 44, niezwykle zresztą krótkich, artykułów, w których złożono „Propozycje dążące do ustalenia władz Wolnego Miasta Gdańska dla zapewnienia spłaty jego długów względem Jego Wysokości Cesarza i Króla”. Ta koncepcja miała stworzyć ustrój miasta półsuwerennego, podległego Napoleonowi. Żaden z tych projektów nie stał się jednak konstytucją⁹.

⁸ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 159–65; tekst oryginalny w: *Constitution der freien Stadt Frankfurt/Main 1814. Von dem provisorischen Senate derleben, Frankfurt/Main den 19. Juli 1814*, 3–58; *Das organische Gesetz von 1855*, w: Zacharia, *Der Deutschen Verfassungsgesetze der Gegenwart*, 1176–82; Pölitz, *Die europäischen Verfassungen*, 1155–79; opis w: Darmstädter, *Das Großherzogtum Frankfurt, passim*.

⁹ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny i sądowy*, gdzie zarówno zawarto jego ogólny opis (s. 33–40), jak i zaprezentowano projekty konstytucji (s. 40–58). Wcześniej zob. prace: Rozenkranz, *Napoleońskie Wolne*

Po zakończeniu I wojny światowej, zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego (art. 104), podpisano konwencję paryską, umożliwiającą powołanie w listopadzie 1920 r. kolejnego Wolnego Miasta Gdańska, którego terytorium obejmowało 1893 km², a ludność liczyła około 356 tys. mieszkańców. Jego protektorem oraz instytucją rozstrzygającą wszelkie sprawy wynikające z utworzenia stała się Liga Narodów, będąca jednocześnie gwarantem jego przyszłej konstytucji. Autorem pierwszego jej projektu, z września 1919 r., był nadburmistrz Heinrich Sahn. Projekt opierał się w zasadzie na rozwiązaniach przyjętych w Republice Weimarskiej oraz na projektach konstytucji niemieckich miast hanzeatyckich. Składał się z 64 artykułów, podzielonych na 11 rozdziałów, regulujących wyłącznie ustrój polityczny, bez praw obywatelskich. W stosunku do niego w październiku 1919 r. kontrprojekt złożyła gdańska partia socjaldemokratyczna. Liczył on 70 artykułów, ujętych w ośmiu rozdziałach. Wreszcie projekt ogólny przygotowała specjalna podkomisja. Nastąpiło to w styczniu 1920 r. Ten składał się z 71 artykułów, normujących również wyłącznie kwestie ustrojowe. Ostatecznie, po wielomiesięcznych dyskusjach Wysoki Komisarz, a następnie sama Rada Ligi Narodów zaaprobowali tekst konstytucji, co umożliwiło jej wejście w życie 14 czerwca 1922 r. Liczyła ona 117 artykułów, z czego pierwszych 70 traktowało o ustroju, pozostałe zaś o prawach i wolnościach obywatelskich. Obowiązywała do 1 września 1939 r.¹⁰

Drugim wolnym miastem na ziemiach I Rzeczypospolitej stał się Kraków. W 1795 r., po III rozbiórce, znalazł się on pod władztwem austriackim, w latach 1809–1813 został włączony do Księstwa Warszawskiego, a następnie pozostawał pod okupacją rosyjską. Ostatecznie w traktacie dodatkowym do postanowień kongresu wiedeńskiego zdecydowano o utworzeniu z niego „miasta wolnego, niepodległego i ściśle neutralnego”, pod protektoratem Rosji, Prus i Austrii. Jego ustrój unormowano stosowną konstytucją z 3 maja 1815 r. (22 artykuły). Kolejną, bardziej już rozbudowaną, uchwalono w 1818 r. (lipiec–wrzesień). Składała się z 24 artykułów. Wreszcie w lipcu 1833 r. wydano trzecią konstytucję. Ostatecznie Wolne Miasto Kraków przestało istnieć w 1846 r., w następstwie nieudanego powstania, które skutkowało wcieleniem Miasta do monarchii austriackiej¹¹.

Po I, a nawet po II wojnie światowej, oprócz utworzenia Wersalskiego Wolnego Miasta Gdańska, czynniki polityczno-narodowościowe doprowadziły do powstania kolejnych wolnych miast. Na wschodnim brzegu Adriatyku były to Wolne Państwo Fiume oraz Wolne Terytorium Triestu. Pierwsze istniało w latach 1920–1924. Utworzono je postanowieniami traktatu z Rapallo, zawartego w listopadzie 1920 r. między królestwami Włoch oraz SHS (Serbia, Chorwacja, Słowenia), który przyznał mu „całkowitą wolność i niepodległość”. Wolne Państwo Fiume zniknęło na mocy traktatu rzymskiego ze stycz-

Miasto; oraz Zajewski, *Wolne Miasto Gdańsk*; Zajewski, „Wolne Miasto Gdańsk w epoce napoleońskiej”, 100–17.

¹⁰ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny i sądowy*, 127–89; tekst konstytucji *Verfassung der Freie Stadt Danzig in der Fassung der Bekanntmachung vom 14 Juni 1922*, w: *Gesetzblatt für die Freie Stad Danzig 1922*, Nr 30, a jej zmiana z 4 lipca 1930 r. (*Gesetz betreffend Änderung der Verfassung der Freien Stadt Danzig vom 4.7.1930.*) w: *Gesetzblatt für die Freie Stad Danzig 1930*, Nr 35; tekst polski zob. Makowski, *Nowe Konstytucje*; szeroki opis zawarł Podlaszewski, *Ustrój polityczny Wolnego Miasta Gdańska, passim*; zob. też: Bötcher, *Die Freie Stadt*, 129–47; Hawranke, *Verfassungsrecht, passim*.

¹¹ Bartel, *Ustrój i prawo, passim*; Wacholz, *Rzeczpospolita Krakowska, passim*; Jezioro, „Geneza i ustrój”, 61–78; Goclon, „Konstytucje”, 233–87.

nia 1924 r. Przez prawie cały okres swojego krótkiego istnienia obowiązywał na jego terytorium stan wojenny. Ustrój konstytucyjny określiło ono sobie samo na podstawie aktu zwanego Kartą z Carnaro, wydaną w sierpniu 1920 r., której autorem był włoski poeta Gabriele D'Annunzio. Karta zawierała 65 artykułów ujętych w aż 25 rozdziałach. Terytorium Wolnego Państwa Fiume zajmowało zaledwie 28 km², zamieszkałych przez 60 tys. osób¹².

Wolne Terytorium Triestu natomiast istniało w latach 1947–1954. Jego utworzenie nastąpiło na mocy traktatu z lutego 1947 r., rozstrzygającego sprawy jego obszaru zgłaszane z jednej strony przez Włochy, z drugiej zaś przez Jugosławię. Jego niepodległość zagwarantowała Rada Bezpieczeństwa ONZ. Ustrój Terytorium Triestu określił statut (37 artykułów), do którego dołączono trzy załączniki, dotyczące głównie korzystania z portu. Jego powierzchnia to 738 km². Dalsze losy Terytorium określiło memorandum zawarte w październiku 1954 r. między zainteresowanymi państwami, pod auspicjami ONZ¹³.

Wreszcie kwestię Terytorium Kłajpedy (Memel) rozstrzygnęła Rada Ligi Narodów konwencją z maja 1924 r. Jej sygnatariuszami były z jednej strony Wielka Brytania, Francja, Włochy i Japonia, z drugiej zaś Litwa. Akt składał się z 18 artykułów, rozstrzygając spór o ten obszar toczący się między Litwą, Niemcami i Polską. Ostatecznie przyjęto w nim, że Terytorium będzie istniało pod władzą zwierzchnią litewską, ale jako jednostka autonomiczna w zakresie prawodawstwa sądowego, administracji i finansów. Swoją los zakończyło wskutek zajęcia jego obszaru w marcu 1939 r. przez oddziały Wehrmachtu, co usankcjonował układ między III Rzeszą a Litwą, na mocy którego Terytorium Kłajpedy zostało wcielone do Niemiec. Na jego powierzchni mającej około 2,5 tys. km² mieszkało 151 tys. ludzi¹⁴.

Podsumowując, należy stwierdzić, że powstawanie wolnych miast, zwanych też niekiedy nawet państwami w Europie, było głównie rezultatem współpracy między-mocarstwowej lub międzypaństwowej – z wyłączeniem rzecz jasna Niemiec – celem zapobieżenia konfliktom polityczno-narodowościowym, przez ustanowienie nowego ładu europejskiego, mającego im zapobiec w przyszłości (kongresy wiedeński, wersalski i poczdamski). Jak się okazało, przyjęte rozstrzygnięcia miały charakter tymczasowy, a ich żywot liczył od kilku do kilkudziesięciu lat. Każde z wolnych miast uchwaliło wszakże w tym czasie własną konstytucję. Ich teksty zostaną poddane analizie w odrębnym wydawnictwie.

¹² Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 260–71; tekst oryginalny *Carta del Carnaro* (*Charter of Carnaro*) z 27 sierpnia 1920 r. (65 artykułów ujętych w 20 rozdziałach); zob. też: Massagrande, *Italia, passim*; Depoli, *Fiume una storia, passim*.

¹³ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 274–81; polski tekst traktatu: Ustawa z dnia 14 listopada 1947 r. o ratyfikacji traktatu pokoju z Włochami, podpisanego w Paryżu dnia 10 lutego 1947 r. (Dz.U. 1947 r. nr 72 poz. 445); ogólnie: Kelsen, *The Free Territory, passim*; Godoli, *La Citta, passim*.

¹⁴ Maciejewski, *Ustrój konstytucyjny wolnych miast*, 283–97; tekst konwencji z 8 maja 1924 r.: Mikułicz, *Kłajpeda*, 306–11; zob. też: Łossowski, *Kłajpeda, passim*.

Bibliografia

Publikatory aktów prawnych

- Die Verfassung der freien Hansestadt Hamburg vom 7. Januar 1921, w: Hamburgisches Gesetz- und Verordnungsblatt 1921, Nr 5.
- Gesetz betreffend Änderung der Verfassung der Freien Stadt Danzig vom 4.7.1930, w: Gesetzblatt für die Freie Stad Danzig 1930, Nr 35.
- Lübeckischen Landesverfassung. Veröffentlicht am 23 Mai 1920, w: Sammlung der Lübeckischen Gesetze und Verordnungen 1920, Nr 78.
- Ustawa z dnia 14 listopada 1947 r. o ratyfikacji traktatu pokoju z Włochami, podpisanego w Paryżu dnia 10 lutego 1947 r. (Dz.U. 1947 r. nr 72 poz. 445).
- Verfassung der Freie Stadt Danzig in der Fassung der Bekanntmachung vom 14 Juni 1922, w: Gesetzblatt für die Freie Stad Danzig 1922, Nr 30.
- Verfassung der freien Hansestadt Bremen. B. 21. Februar in der Bekanntmachung v. 1. Dezember 1894, w: Gesetzblatt der freien Hansestadt Bremen, 1894.
- Verfassung der freien Hansestadt Bremen. Vom 18. Mai 1920, w: Gesetzblatt der Freien Hansestadt Bremen, 1920, Nr 46.
- Verfassung der freien Hansestadt Hamburg vom 13. Oktober 1879, w: Hamburgische Gesetzsammlung, 1879.

Opracowania

- Bartel, Wojciech Maria. *Ustrój i prawo Wolnego Miasta Krakowa (1815–1846)*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976.
- Pölitz, Karl Heinrich Ludwig. *Die europäischen Verfassungen seit dem Jahre 1789 bis auf die neueste Zeit*. Bd. 1, Leipzig: F.A. Brockhaus, 1832.
- Bollmann, Johannes. *Das Staatsrecht der freien Hansestädte Bremen und Lübeck*, Tübingen: Verlag J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1914.
- Bötcher, Hans Victor. *Die Freie Stadt Danzig. Wege und Umwege in die europäisches Zukunft*. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1997.
- Brückner, Wilhelm. *Staats- und Verwaltungsrecht der freien und Hansestadt Lübeck*. Hannover: Jänecke, 1909.
- Conrad, Hermann. *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. 1, *Frühzeit und Mittelalter. Ein Lehrbuch*. Karlsruhe: C. F. Müller, 1954.
- Darmstädter, Paul. *Das Großherzogtum Frankfurt: ein Kulturbild aus der Rheinbundszeit*. Baer, Frankfurt am Main: Baer, 1901.
- Depoli, Aldo. *Fiume una storia meravigliosa*. Fiume: Ediz. Libero Comune di Fiume in Esilio, 1969.
- Dunkelberg, Michael. *Der Bürgerausschuß in der Verfassung der Freien und Hansestadt Hamburg*. Diss. Hamburg, 1980.
- Godoli, Ezio. *La Citta nella Storia d'Italia*. Roma–Bari–Trieste: Laterza, 1984.
- Goclon, Jacek. „Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa z 1815, 1818 i 1833 roku”. W: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu. Praca zbiorowa. 1*, red. Marian Kallas, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

- Hawranke, Leo Alexander. *Verfassungsrecht der Freien Stadt Danzig*. Danzig: G. Stilke, 1931.
- Jeziorno, Artur. „Geneza i ustrój Wolnego Miasta Krakowa”. W: *Wolne Miasto Kraków w poszukiwaniu nowoczesności*, kol. red. Michał Niezabitowski [et al.], 121–54. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2015.
- Kelsen, Hans. *The Free Territory of Trieste under the United Nations*. London: Stevens, 1950.
- Klessmann, Eckart. *Geschichte der Stadt Hamburg*, Hamburg: Die Hanse in der Europäischen Verlagsanstalt, 2002.
- Krabbenhöft, Günter. *Verfassungsgeschichte der Hansestadt Lübeck*. Lübeck: Schmidt-Römhild, 1969.
- Lossowski, Piotr. *Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton. Instytut Historii PAN, 2007.
- Maciejewski, Tadeusz. „Konstytucja Wolnego i Hanzeatyckiego Miasta Hamburga z 7 stycznia 1921 r.”. W: *Świat, Europa, mała Ojczyzna. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grodzkiemu w 80-lecie urodzin*, red. Marian Małeck, 801–12. Bielsko-Biała: Wyższa Szkoła Administracji, 2009.
- Maciejewski, Tadeusz. „Krajowa Konstytucja miasta Lubeki z 23 maja 1920 r.” W: *Vetera Novis Augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, t. 2, red. Stanisław Grodzki, Dorota Malec, Anna Karabowicz i Marek Stus, 635–44. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.
- Maciejewski, Tadeusz. *Ustrój konstytucyjny i sądowy Napoleońskiego (1807–1814) i Wersalskiego (1920–1939) Wolnego Miasta Gdańska w rozwoju prawno-historyczno-porównawczym*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017.
- Maciejewski, Tadeusz. *Ustrój konstytucyjny wolnych miast (państw, terytoriów) Europy w latach 1806–1954. Studium prawno-historyczno-porównawcze*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2018.
- Makowski, Julian [sic!] (przeł.). *Nowe Konstytucje*, Warszawa: nakładem Księgarni F. Hoesicka, 1925.
- Massagrande, Danilo L. *Italia e Fiume 1921–1924*. Milano: Cisalpino-Goliardica, 1982.
- Mikulicz, Sergiusz. *Kłajpeda w polityce europejskiej 1918–1939*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1976.
- Planitz, Hans. *Die deutsche Stadt im Mittelalter: Von der Römerzeit bis zu den Zukunftkämpfen*, Weimar: Böhlau Nachfolger, 1973.
- Podlaszewski, Marcei. *Ustrój polityczny Wolnego Miasta Gdańska*. Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1966.
- Reincke, Heinrich. *Hamburgs Geschichte und Alt-Hamburger Leben*. Hamburg: Otto Meißeners Verlag, 1933.
- Rozenkranz, Edwin. *Napoleońskie Wolne Miasto Gdańsk. Ustrój, prawo, administracja*. Wrocław [etc.]: Ossolineum. Wydawnictwo PAN, 1980.
- Ruthenberg, Otto. *Verfassungsgesetze des Deutschen Reichs und der deutschen Länder nach dem Stande vom 1. Februar 1926*. Berlin: Franz Dahlen, 1926.
- Schwarzwälder, Herbert. *Geschichte der freien Hansestadt Bremen*. Bremen: Temmen, 1995.
- Seelig, Geert. *Die geschichtliche Entwicklung der Hamburgischen Bürgerschaft und die hamburgischen Notabeln*. Hamburg: Verlag Gräfe & Sillem, 1900.
- Wacholz, Szczęsny. *Rzeczpospolita Krakowska. Okres od 1815 do 1830 r.* Kraków: Wydawnictwo Prawnicze, 1957.
- Zacharia, Heinrich Albert. *Der Deutschen Verfassungsgesetze der Gegenwart*. Göttingen 1855.
- Zajewski, Władysław. „Wolne Miasto Gdańsk w epoce napoleońskiej. Ustrój Wolnego Miasta Gdańska”. W: *Historia Gdańska. Opracowanie zbiorowe*. T. 3 [Cz.] 2: 1793–1815, red. Edmund Cieślak. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1993.
- Zajewski, Władysław. *Wolne Miasto Gdańsk pod znakiem Napoleona*, Olsztyn: Wydawnictwo Littera, 2005.